

INLEIDING

IN DE ZOMER VAN 1992 vloog ik naar Parijs, schafte een oude Renault aan en reed over honderden kilometers beroerde Sovjetwegen met een vriend naar Kiev. We moesten om de haverklap stoppen. Banden klapten door uitsteeksels in het wegdek, of er was geen benzine te krijgen, en nieuwsgierige boeren en vrachtwagenchauffeurs wilden onder de kap kijken om een westerse motor te aanschouwen. Op de weg van Lviv naar Kiev bezochten we het plaatsje Zjytomyr, een centrum van het Joodse leven in de voormalige Tsjerta, het ‘vestigingsgebied’ dat in de Tweede Wereldoorlog het hoofdkwartier werd van Heinrich Himmler, de architect van de Holocaust. Aan de weg naar het zuiden, in Vinnytsia, bevond zich toen Hitlers Oekraïense hoofdkwartier Werwolf. Het hele gebied was ooit een naziwerkterrein, met alle gruwelijkheid van dien.

Met als doel een rijk op te bouwen dat duizend jaar stand zou houden, arriveerde Hitler in dit vruchtbare deel van Oekraïne – de begeerde graanschuur van Europa – met een heel leger projectontwikkelaars, bestuurders, veiligheidsmensen, ‘rassenwetenschappers’ en ingenieurs, die tot taak hadden de streek te

koloniseren en te exploiteren. De Duitsers rukten in 1941 heel snel naar het oosten op, plunderden het veroverde gebied en trokken zich in 1943 en 1944 weer naar het westen terug. Terwijl het Rode Leger het gebied heroverde, namen Sovjetfunctionarissen ontelbare documenten in beslag: officiële Duitse rapporten, foto- en krantenarchieven, dozen filmrollen. Ze deponeerden deze oorlogsbuit; de 'trofee'-documenten werden ondergebracht in staats- en regionale archieven, die decennialang achter het IJzeren Gordijn verscholen bleven. Ik was naar Oekraïne gekomen om dit materiaal te lezen.

In de archieven in Zjytomyr trof ik pagina's aan met afdrukken van laarzen en geschroeiende randen. De documenten hadden twee aanvallen doorstaan: de nazi's hadden bij hun aftocht de tactiek van de verschroeiende aarde toegepast en daarbij ook belastend bewijsmateriaal verbrand, en in november en december 1943 werd de stad tijdens gevechten in puin gelegd. De archieven bevatten restanten van correspondentie, gescheurde papieren met vervaagde inkt, besluiten met pompeuze, onleesbare handtekeningen van lage nazifunctionarissen, en verslagen van politieondervragingen met beverige krabbels van doodsbang Oekraïense boeren eronder. Ik had eerder al veel nazidocumenten gezien, behaaglijk op een stoel in de microfilmleesruimte van de Amerikaanse Nationale Archieven in Washington DC. Maar hier, neergestreken in gebouwen die door de Duitsers bezet waren geweest, viel me behalve de aangetaste staat van het materiaal nog iets anders op. Tot mijn verrassing trof ik ook namen aan van jonge Duitse vrouwen die in dit gebied actief hadden bijgedragen aan de opbouw van Hitlers rijk. Ik kwam ze bijvoorbeeld tegen op onschuldig ogende, bureaucratische lijsten met kleuterjuffen. Gewapend met deze aanwijzingen keerde ik terug naar de archieven in de Verenigde

Staten en Duitsland en begon aan een systematischer zoektocht naar documentatie over Duitse vrouwen die naar het Oosten waren uitgezonden, met name naar diegenen onder hen die getuige waren van en actief deelnamen aan de Holocaust. Dossiers groeiden en verhalen begonnen vorm aan te nemen.

Bij het doorzoeken van naoorlogse onderzoeksverslagen kwam ik erachter dat honderden vrouwen als getuigen waren opgeroepen en dat velen van hen zeer openhartig waren geweest, aangezien openbare aanklagers eerder geïnteresseerd waren in de gruwelijke misdaden van hun mannelijke collega's en echtgenoten dan in wangedrag van vrouwen. Veel van deze vrouwen deden onaangedaan of zelfs arrogant verslag van wat ze hadden gezien en hadden meegemaakt. Een voormalige kleuterjuf in Oekraïne had het over 'dat joodse gedoe tijdens de oorlog'. Zij en haar vrouwelijke collega's hadden instructies ontvangen toen ze de grens van Duitsland met de bezette gebieden in het Oosten passeerden. Ze herinnerde zich dat een nazibeambte in een 'goudbruinig uniform' hen had gerustgesteld: ze hoefden niet bang te zijn als ze knallen hoorden – 'er werden gewoon wat Joden doodgeschoten'.¹

Als het doodschieten van Joden tijdens de oorlog niet gezien werd als iets om van te schrikken, hoe reageerden vrouwen dan wanneer ze op hun bestemming waren aangekomen? Keerden ze zich af, of wilden ze meer zien of meer doen? Ik heb studies gelezen van baanbrekende historici² als Gudrun Schwarz en Elizabeth Harvey, die mijn vermoedens over de betrokkenheid van Duitse vrouwen in het nationaalsocialistische systeem bevestigden, maar die vragen over een grotere, verdergaande schuld openlieten. Schwarz schreef over gewelddadige echtgenotes van ss'ers. Ze vermeldde een vrouw in Hrubieszów in Polen, die het pistool

van haar man overnam en Joden neerschoot tijdens een bloedbad op het plaatselijke kerkhof. Maar de naam van deze moordenaar noemde Schwarz niet. Harvey stelde vast dat vrouwelijke leerkrachten actief waren geweest in Polen en dat ze daar wel eens in de getto's kwamen en Joodse eigendommen stalen. Maar de omvang van de betrokkenheid van vrouwen bij de massamoorden in de oostelijke gebieden bleef onduidelijk. Blijkbaar had nog niemand de archieven en memoires uit de oorlogstijd en de naoorlogse periode doorgespit met de volgende vragen als uitgangspunt: namen gewone Duitse vrouwen deel aan het massaal doodschieten van Joden door de nazi's? Namen Duitse vrouwen in gebieden als Oekraïne, Wit-Rusland en Polen deel aan de Holocaust op manieren die ze na de oorlog verzwegen?

Tijdens de naoorlogse onderzoeken naar nazimisdaden in Duitsland, Israël en Oostenrijk wezen Joodse overlevenden Duitse vrouwen aan als vervolgers: niet alleen als opgetogen toeschouwers, maar ook als gewelddadige kwelgeesten. Maar meestal kenden de overlevenden de namen van deze vrouwen niet. Ook hadden veel vrouwen na de oorlog door te trouwen een andere naam gekregen en konden daardoor niet worden opgespoord. Hoewel de bronnen voor mijn onderzoek dus beperkt waren, werd gaandeweg duidelijk dat de lijsten van leerkrachten en andere vrouwelijke activisten van de nazipartij, die ik in 1992 in Oekraïne had gevonden, slechts het topje van de ijsberg vormden. Er gingen honderdduizenden Duitse vrouwen naar het door de nazi's bezette Oosten, dat wil zeggen naar Polen en naar de westelijke gebieden van wat lange tijd de Sovjet-Unie was, met inbegrip van het huidige Oekraïne, Wit-Rusland, Litouwen, Letland en Estland, en deze vrouwen vormden een integraal onderdeel van Hitlers vernietigingsmachinerie.

Een van deze vrouwen was Erna Petri. Ik kwam in de zomer van 2005 haar naam tegen in de archieven van het United States Holocaust Memorial Museum. Het museum had microfilmkopieën van de dossiers van de Oost-Duitse geheime politie (Stasi) weten te verwerven. Onder de documenten bevonden zich ook de verslagen van de ondervragingen van en het proces tegen Erna en haar man, Horst Petri, die beiden werden veroordeeld wegens het doodschieten van Joden op hun landgoed in het door de nazi's bezette Polen. Overtuigend gedetailleerd beschreef Erna Petri hoe halfnaakte Joodse jongens begonnen te kermen toen ze haar pistool trok. De ondervrager vroeg haar dringend om uit te leggen hoe zij, zelf moeder, zich ertoe had kunnen brengen deze kinderen te vermoorden, waarop ze over het antisemitisme van het regime begon en vertelde dat ze zich tegenover de mannen wilde bewijzen. Haar misdaden waren niet de misdaden van een marginaal persoon. In mijn ogen was deze vrouw de belichaming van het naziregime.

Gedocumenteerde gevallen van vrouwelijke moordenaars waren in bepaalde mate representatief voor een veel breder verschijnsel dat was weggemoffeld, over het hoofd gezien en onvoldoende onderzocht. Uitgaande van de ideologische indoctrinatie van de jonge lichte mannen en vrouwen die in het Derde Rijk volwassen werden, hun massale mobilisatie voor de veldtocht in het Oosten en de cultuur van genocidaal geweld die een integraal onderdeel was van verovering en kolonisatie door de nazi's, deduceerde ik – als historicus, niet als aanklager – dat er heel veel vrouwen waren die Joden en andere 'vijanden' van het rijk vermoordden, meer dan bleek uit gedocumenteerde gevallen tijdens de oorlog of uit de gerechtelijke vervolging na de oorlog. Hoewel het aantal gedocumenteerde gevallen van ondubbelzinnige

moord beperkt is, moeten deze zeer serieus worden genomen en niet worden afgedaan als uitzonderingen. Hitlers furiën waren geen marginale sociopaten. Ze geloofden dat hun gewelddadige acties gerechtvaardigde wraaknemingen waren op vijanden van het Reich; dit soort daden waren in hun ogen uitingen van loyaliteit. In de ogen van Erna Petri waren zelfs weerloze Joodse jongetjes, die gevlucht waren uit een goederenwagon met de gaskamer als bestemming, niet onschuldig; voor haar waren het Joodse jongens die bijna ontsnapt waren.

Het was geen toeval dat de nazi's en hun handlangers hun massamoorden in Oost-Europa uitvoerden. Het was al heel lang het gebied met de omvangrijkste gemeenschappen van Joden, van wie er veel, volgens de gedachtegang van de nazi's, op een gevaarlijke manier 'gebolsjewiseerd' waren. West-Europese Joden werden naar afgelegen delen van Polen, Wit-Rusland, Litouwen en Letland gedeporteerd om daar op klaarlichte dag vergast of doodgeschoten te worden.

De geschiedenis van de Holocaust is vervlochten met de imperialistische verovering van Oost-Europa, waarvoor alle Duitsers gemobiliseerd werden. In het nazi-jargon betekende het lidmaatschap van de *Volksgemeinschaft*, ofwel volksgemeenschap, dat men moest deelnemen aan alle campagnes van het Reich, met inbegrip van de Holocaust. De machtigste organen, de ss en de politie voorop, waren de hoofduitvoerders. Mannen hadden de leiding binnen deze organen, maar ook vrouwen maakten er deel van uit. In de bestuurshiërarchie voegden vrouwelijke werkrachten en echtgenotes zich bij mannen met macht, en oefenden op hun beurt aanzienlijke macht uit, ook over het leven van de kwetsbaarste onderdanen van het regime. Vrouwen die mili-

taire ondersteuningsfuncties kregen toegewezen, zodat meer mannen naar het front konden, hadden de bevoegdheid om bevelen uit te delen aan ondergeschikten. Deze vrouwen bezetten allerlei posities binnen de geledingen van de nazihierarchie, van zeer laag tot aan de top.

Tot Hitlers in het Oosten gestationeerde gevolg behoorden zijn eigen secretaresses – vrouwen als Christa Schroeder, die dictaten opnam voor de Führer in zijn bunker bij Vinnytsia. Na een rondreis door het Oekraïense platteland, waar ze met de regionale Duitse chefs slempte en de kolonies van etnische Duitsers (*Volksdeutsche*) bezocht, mijmerde ze over de toekomst van de nieuwe Germaanse Lebensraum ('leefruimte') in een brief die ze tijdens de oorlog schreef:

Onze mensen die hierheen emigreren, hebben geen gemakkelijke taak, maar er zijn veel mogelijkheden om grootse dingen te bereiken. Hoe langer je in dit immense gebied verblijft en er de geweldige ontwikkelingskansen ziet, hoe meer de vraag zich opdringt wie deze grootse projecten in de toekomst zullen uitvoeren. Dan kom je tot de conclusie dat het vreemde volk (*Fremdvolk*) om verschillende redenen niet geschikt is, en uiteindelijk niet omdat in de loop van generaties een vermenging van bloed tussen de heersende lagen, het Duitse element en het vreemde volk zou optreden. Dat zou een fundamentele aantasting betekenen van ons besef van de noodzaak onze noordse raciale erfenis te behoeden en onze toekomst zou dan een verloop krijgen dat vergelijkbaar is met dat van bijvoorbeeld het Romeinse rijk.³

Schroeder bevond zich weliswaar op een uitermate bijzondere plek in een klein select gezelschap, maar haar woorden maken

duidelijk dat secretaresses te velde hun imperialistische rol⁴ onderkenden en dat ze hun begrip van de nazimissie uitdrukten in de soort racistische, koloniale terminologie die gewoonlijk alleen aan mannelijke veroveraars en bestuurders wordt toegedicht.

Duitse vrouwen in het nazistische Oosten oefenden als zogenaamd superieure heersersessen ongekende macht uit over diegenen die als ‘ondermensen’ (*Untermenschen*) werden aangeduid; ze waren gemachtigd de mensen die als het uitvaagsel van de maatschappij werden beschouwd, zoals een secretaresse in de buurt van Minsk het uitdrukte, te mishandelen en zelfs te doden. Deze vrouwen bevonden zich dicht bij het machtscentrum in de enorme door de staat geleide vernietigingsmachinerie. Ze bevonden zich ook dicht bij de plaatsen waar de misdaden werden begaan; er was slechts een geringe afstand tussen het kleinsteedse decor waarin vrouwen hun dagelijkse bezigheden hadden en de verschrikkingen van getto’s, kampen en massa-executies. Er was geen grote scheidslijn tussen het thuisfront en het oorlogsfront. Vrouwen konden ter plekke besluiten om aan de geweldsorgie deel te nemen.

Hitlers furiën⁵ namen ijverig deel aan het heersen, roven, martelen en moorden in de bloedlanden. Ze gingen op in de honderdduizenden – ten minste een half miljoen – vrouwen die naar het Oosten gingen. De enorme aantallen geven op zich al aan hoe belangrijk vrouwen waren in het nazisysteem van genocidale oorlogvoering en imperialistische overheersing. Het Duitse Rode Kruis trainde 640.000 vrouwen gedurende de naziperiode, van wie er ongeveer 400.000 werden ingezet ten behoeve van de oorlogvoering; de meerderheid werd naar de meest afgelegen plaatsen gestuurd of naar dicht bij het front gelegen gebieden in het Oosten. De vrouwen werkten in veldhospitelen van het leger en

de Waffen-ss, deelden op stationsperrons verfrissingen uit aan soldaten en vluchtelingen, verkeerden met Duitse soldaten in honderden militaire tehuizen in Oekraïne, Wit-Rusland, Polen en de Baltische staten. Het Duitse leger leidde meer dan 500.000 jonge vrouwen op voor ondersteuningsfuncties – bedienen van radiozenders, archiveren, telefoons aftappen – van wie er 200.000 dienstdeden in het Oosten. Secretariaresses bestelden, volgden en distribueerden de enorme voorraden die nodig waren om de oorlogsmachine draaiende te houden. Talloze door de nazipartij gefinancierde organisaties (zoals de Nationalsozialistischer Volkswohlfahrt) en Himmlers Rasse- und Siedlungshauptamt hadden Duitse vrouwen en meisjes in dienst die allerlei werkzaamheden verrichtten op het terrein van maatschappelijk werk, onderzoek naar raszuiverheid, hervestigingsbeleid, onderwijs en onderwijs-assistentie. In een regio van het ingelijfde Polen, die als een laboratorium voor ‘germanisering’ werd gebruikt, zetten de nazileiders duizenden vrouwelijke leerkrachten in. Honderden andere – onder wie de jonge onderwijzeressen die genoemd worden in de dossiers die ik in Zjytomyr aantrof – werden naar andere koloniale enclaves van het Reich gestuurd. Als medewerksters aan de opbouw van het nazirijk kregen deze vrouwen de constructieve taak toegewezen het Duitse ‘beschavings’-proces ten uitvoer te brengen. Maar de destructieve en constructieve praktijken van de naziveroveringen en nazibezetting waren niet van elkaar te scheiden.

Ontzet over de gewelddadigheid van de oorlog en de Holocaust zochten en vonden vrouwen manieren om zich ervan te distantiëren en hun eigen rol als handlangers van een misdadig regime zo klein mogelijk te maken. Maar voor de 30.000 vrouwen die door Himmlers ss en politie officieel werden aangesteld als hulpwerkkrachten op politiebureaus, hoofdkwartieren van de

Gestapo en in gevangenissen, was psychologische distantie nauwelijks mogelijk en het is hoogst waarschijnlijk dat ze direct bij massamoord betrokken waren. Nog eens 10.000 secretaresses verrichtten administratief werk voor koloniale gouverneurs en andere bestuurders, verspreid over de hoofdsteden van de nazi's in het Oosten en districtsbureaus in Rovno (het huidige Rivne), Kiev, Lida, Reval (het huidige Tallinn), Grodno, Warschau en Radom. Deze bureaus waren verantwoordelijk voor de beschikking over inheemse bevolkingen, met inbegrip van Joden, van wie er velen in getto's waren geplaatst en dwangarbeid verrichtten, onder toezicht van deze Duitse mannelijke en vrouwelijke bureaucraten. Hitlers furiën waren niet altijd representanten van het naziregime. Vaak waren het moeders, vriendinnen en echtgenotes die zich bij hun zoon of partner in Polen, Oekraïne, Wit-Rusland, de Baltische staten en Rusland voegden. Sommigen van de ergste moordenaresses behoorden tot deze categorie.

Binnen deze massa van gemobiliseerde vrouwen zijn er enkelen die eruit springen. Secretaresses, echte duizendpoten, waren soms bureaucratistische moordenaresses en sadisten: sommige typten niet alleen liquidatiebevelen uit, maar namen ook deel aan massale moordpartijen in getto's en waren aanwezig bij massa-executies. Echtgenotes en minnaresses van ss'ers bemoedigden hun partners niet alleen als ze terugkeerden van hun vuile karwei, maar besmeurden ook hun eigen handen met bloed. In de nazi-optiek was het urenlang opbrengen en doodschieten van Joden harde arbeid en dus strekte de bemoediging van vrouwen zich uit tot buiten het creëren van een moreel toevluchtsoord thuis: vrouwen zetten voor hun mannen tafels neer⁶ met eten en drinken dicht bij plaatsen waar massale executies en deportaties plaatsvonden. In een kleine plaats in Letland onderscheidde een jonge stenografe

zich als feestbeest en als schutter bij massa-executies. Bij het lezen van deze dossiers drong zich de gedachte op aan de vervlochtenheid van seksuele intimiteit en geweld, maar op alledaagsere manieren dan in taferelen zoals die in naoorlogse vulgaire pornografie te vinden zijn. Romantische uitjes zoals een wandeling in het bos konden geliefden in zeer nabij contact met de Holocaust brengen. Ik las over een Duits diensthoofd en zijn secretaresse annex minnares in Wit-Rusland die een winterse jachtpartij organiseerden. Omdat ze geen dieren konden vinden, schoten ze op Joodse doelwitten die zich traag door de sneeuw bewogen.

Vrouwen met een officiële functie in Hitlers Reich – zoals Gertrud Scholtz-Klink⁷, de belangrijkste vrouw in de nazipartij – waren misschien voor iedereen zichtbaar, maar ze waren voornamelijk boegbeelden met maar weinig officiële politieke macht. De bijdrage van andere vrouwen in talrijke andere rollen is daarentegen grotendeels onbelicht gebleven en nauwelijks onderzocht. Deze historische blinde vlek springt er vooral uit wat de rol van vrouwen in de bezette gebieden in het Oosten betreft.

Van alle Duitse vrouwen werd geëist dat ze werkten en een bijdrage leverden aan de oorlogsinspanning, zowel betaald als onbetaald. Ze leidden huishoudens waarin de vader ontbrak, hielden boerderijen en bedrijven draaiende, ze werkten in fabrieken en moderne kantoren. Ze speelden een dominerende rol in de landbouw en in de ‘vrouwelijke’ witteboordenberoepen van verpleegster en secretaresse. Tussen 25 en 30 procent van alle onderwijskrachten in de Weimarperiode en de nazitijd bestond uit vrouwen. Toen het terreurapparaat van het Reich uitdijde, kregen vrouwen nieuwe carrièremogelijkheden, waaronder werk in concentratiekampen. De loopbaan en daden van vrouwelijke

kampbewakers zijn door journalisten en wetenschappers nageplozen, maar er is veel minder bekend over vrouwen die traditionele vrouwelijke rollen vervulden – vrouwen die niet getraind waren om zich wreed te gedragen – en die door toeval of uit vrije wil actief betrokken raakten bij het politieke beleid van het regime.

Leraressen, verpleegsters, secretaresses, welzijnswerksters en echtgenotes: dit waren de vrouwen in de oostelijke bezette gebieden, waar het merendeel van de ergste misdaden van het Reich werd begaan. Het zich uitbreidende rijk van de nazi's in het buitenland bood ambitieuze jonge vrouwen de gelegenheid om verder te komen. Wat ze thuis achterlieten, waren repressieve wetten, burgerlijke mores en sociale tradities die vrouwen in een knellend keurslijf wrongen. Vrouwen in de oostelijke bezette gebieden waren getuige van en begingen zelf wrede daden in een meer open systeem, en als onderdeel van wat ze zagen als een carrièrekans en als een bevrijdende ervaring.

Hitlers furiën richt de aandacht op de transformatie die individuele vrouwen in de inwendige machinerie en de uitwendige landschappen van de Holocaust doormaakten – op kantoren, te midden van de bezettingselite, in de *killings fields*⁸. Vaak raakten vrouwen van wie men dit het minst zou verwachten, het actiefst betrokken bij de gruwelen van de Holocaust. De in dit boek beschreven vrouwen hadden een uiteenlopende achtergrond en waren afkomstig uit diverse gebieden – het landelijke Westfalen, het kosmopolitische Wenen, het industriegebied Rijnland – maar vormen een eenheid wat generatie betreft: ze waren 17 tot 30 jaar oud. Ze werden allemaal volwassen gedurende de opkomst en de neergang van Hitler.

Soms stelde een bron me in staat op diepgravender kwesties in te gaan. Waarom waren deze vrouwen gewelddadig? Hoe keken ze na de oorlog aan tegen hun verblijf in het Oosten? Zonder gedetailleerde verslagen van verhoren, memoires en privégeschriften zoals dagboeken of brieven, en ook een aantal uitzonderlijke interviews, zou het vrijwel onmogelijk zijn geweest uit te maken hoe deze vrouwen dachten en wat hun houding voor, tijdens en na de oorlog was.

Na de oorlog spraken de meeste Duitse vrouwen niet openlijk over hun ervaringen.⁹ Ze waren te beschaamd of te bang om hun verhaal te vertellen over wat er gebeurd was of wat ze hadden gedaan. Hun schaamte hield niet noodzakelijkerwijs verband met schuldbesef. Sommigen bewaarden goede herinneringen aan wat algemeen als een slechte tijd werd gezien. Ze hadden meer dan genoeg te eten,¹⁰ velen maakten voor het eerst kennis met de liefde, ze konden beschikken over bedienden, ze woonden in fraaie villa's, er werd tot diep in de nacht gefeest en ruimte was er in overvloed. De toekomst van Duitsland leek onbegrensd en het land heerste over Europa. Voor veel mannen en vrouwen vormde deze periode voorafgaand aan Duitslands militaire nederlaag een hoogtepunt in hun leven.

Hun zwijgen over Joden en andere slachtoffers van de Holocaust illustreert ook de zelfzucht van de jeugd en hun ambitie, de ideologische sfeer waarin deze Duitse meisjes opgroeiden, en de naoorlogse lange adem van deze vormingsjaren. Als tieners, als nijvere beroepsbeoefenaren, als jonggehuwden, werden deze vrouwen volledig in beslag genomen door hun eigen plannen, of ze die nu bij elkaar hadden gedroomd op een boerderijtje in Zwaben of in een levendige havenstad als Hamburg. Ze wilden een respectabele baan die goed betaalde. Ze verlangden naar vrien-

den, leuke kleren; ze wilden reizen, ze wilden meer vrijheid van handelen. Als ze zichzelf bewonderden in hun nieuwe Rode Kruisuniform, trots hun diploma lieten zien van een door de nazipartij betaalde cursus kinderverzorging of in hun nopjes waren vanwege hun nieuwe baan als typiste op een bureau van de Gestapo werden ze onderdeel van het naziregime, bedoeld of onbedoeld. Het is misschien niet zo verwonderlijk dat deze jonge vrouwen tegenover zichzelf en tegenover ons, indertijd of jaren later, in de rechtszaal of in hun eigen memoires, niet wilden bekennen wat hun betrokkenheid bij het naziregime in werkelijkheid inhield.

De uitgebreide aandacht die kort na de oorlog uitging naar de ergste vrouwelijke kampbewakers, zoals Irma Grese en Ilse Koch, heeft een genuanceerdere bespreking van de betrokkenheid bij en schuld van vrouwen aan de Holocaust mogelijk in de weg gestaan. Processen leidden tot op sensatie beluste verhalen over vrouwelijk sadisme, die nog verder werden aangezet door een naoorlogse trend in naziachtige pornografie. Intussen was het een populaire bezigheid om de gewone Duitse vrouw af te schilderen als de heldin die de rotzooi van Duitslands beschamende verleden moest opruimen, als het slachtoffer van plunderende verkrachters van het Rode Leger, of als de flirterige pop die het Amerikaanse GI's naar de zin maakte. Er raakten feministische zienswijzen in zwang die de nadruk legden op de slachtofferrol van vrouwen, niet op hun rol als misdadigsters. Dit sympathieke beeld¹¹ heeft ondanks de populariteit van romans als Bernhard Schlinks *Der Vorleser* (*De voorlezer*), grotendeels standgehouden. In Duitse steden zijn tegenwoordig standbeelden en plaquettes te vinden die zijn opgedragen aan de 'puinruimsters'. Alleen al in Berlijn ruimden naar schatting 60.000 vrouwen de ruïnes van de

hoofdstad op en zetten zo het verleden als afval weg om de toekomst ruim baan te geven. Ze werden geroemd als inspiratiebronnen voor het West-Duitse Wirtschaftswunder en de Oost-Duitse arbeidersbeweging.

Een van de mythen van de naoorlogse periode was die van de apolitieke vrouw. Na de oorlog traden veel vrouwen op als getuige in de rechtszaal of legden in mondelinge geschiedenissen uit dat ze ‘alleen maar’ dingen op kantoor organiseerden of zich bezighielden met de sociale aspecten van het dagelijkse leven door de verzorging of taken van andere in het Oosten gestationeerde Duitsers te regelen. Ze zagen niet in – of misschien gaven ze er de voorkeur aan het niet in te zien – dat het sociale politiek werd en dat hun schijnbaar kleine bijdrage aan alledaagse operaties van het bestuur, het militaire apparaat en organisaties van de nazipartij een genocidaal systeem mogelijk maakten. Vrouwelijke fascistten – op het nazihoofdkwartier in Kiev, op militaire en ss-kantoren in Minsk en in omheinde villa’s in Lublin – deden niet simpelweg ‘vrouwenwerk’. Zolang Duitse vrouwen ingedeeld blijven worden in een andere categorie of hun politieke invloed gebagatelliseerd wordt, blijft de helft van de bevolking van een genocidale samenleving, in de bewoordingen van geschiedkundige Ann Taylor Allen, ‘begiftigd met onschuldigheid aan de misdaden van de moderne staat’¹² en wordt deze ‘buiten de geschiedenis zelf’ geplaatst.

De gehele vrouwelijke bevolking van Duitsland (bijna 40 miljoen in 1939) kan niet als een slachtoffergroep worden beschouwd. Een derde van de vrouwelijke bevolking, 13 miljoen vrouwen, was actief betrokken bij een nazistische organisatie en het aantal vrouwelijke leden van de nazipartij steeg gestaag tot aan het einde van de oorlog. Zoals het aandeel van vrouwen in de

geschiedenis meer in het algemeen onderbelicht is, is ook de betrokkenheid van vrouwen bij de misdaden van het Derde Rijk¹³ niet volledig onderzocht en verklaard, wat gezien de morele en wettelijke implicaties mogelijk zelfs nog problematischer is. Enorme aantallen gewone Duitse vrouwen waren geen slachtoffers en routinematige vormen van vrouwelijke deelname aan de Holocaust zijn nog niet belicht.

Generalisaties over *alle* Duitse vrouwen moeten uiteraard vermeden worden. Maar hoe kunnen we zelfs maar enig inzicht krijgen in de rollen van vrouwen bij de Holocaust, van redster via helpster tot moordenares, en alle grijze gebieden ertussenin? Hoe kunnen we vrouwen een accurate plaats toewijzen in de vernietigingsmachinerie van het regime?¹⁴ Mensen indelen in misdadigerscategorieën als ‘medeplichtige’ en ‘dader’ verklaart op zich nog niet hoe het systeem werkte en op welke manier vrouwen getuige waren van en deelnamen aan de Holocaust. We krijgen een onthullender beeld als we kijken naar de bredere verdeling van de macht in het nazisysteem en preciezer vaststellen wie wat wie aandeed, en waar. Een vrouwelijke inspecteur op het Reichssicherheitshauptamt¹⁵ beschikte bijvoorbeeld direct over het lot van duizenden kinderen, en deed dit met hulp van bijna 200 vrouwelijke agenten verspreid over het Reich. Deze vrouwelijke rechereurs verzamelden bewijs over ‘raciaal gedegeneerde’ jongeren, die ze als toekomstige criminelen brandmerkten. Ze ontwikkelden een kleurcoderingssysteem bij hun vervolging van ongeveer 2000 Joodse kinderen, ‘zigeuner’-kinderen en andere ‘delinquenten’ die in speciale interneringskampen werden opgesloten. Dergelijke organisatorische, administratieve vaardigheden werden als ‘vrouwelijk’ beschouwd, en als uitstekend passend bij de moderne, bureaucratische aanpak van ‘misdaadbestrijding’.

De vrouwelijke getuigen, medeplichtigen en daders die hier besproken worden, zijn naar voren gekomen uit bestudering van Duitse documenten uit de oorlogstijd, Sovjetonderzoeken naar oorlogsmisdaden, geheime Oost-Duitse politiedossiers en procesverslagen, West-Duitse en Oostenrijkse onderzoeks- en procesverslagen, documentatie uit Simon Wiesenthals archief in Wenen, gepubliceerde memoires, privécorrespondentie en privédagboeken uit oorlogstijd, en interviews met getuigen in Duitsland en Oekraïne. De officiële documentatie uit de oorlogstijd – de huwelijksaanvragen van ss'ers, personeelsdossiers van het civiele bestuur, Rode Kruisdossiers en rapporten van naziorganisaties – bleken van grote waarde voor het bepalen van de aanwezigheid van vrouwen op verschillende posten, het preciseren van hun biografische gegevens en het verhelderen van de ideologische scholing in de organisatie waartoe ze behoorden. Maar in dergelijke verslagen, die weliswaar door individuen geschreven en getypt zijn, is nauwelijks iets te vinden over persoonlijkheid of motivatie.

Bij het schrijven van biografische portretten die dieper ingaan op persoonlijke ervaringen en opvattingen gedurende een bepaald tijdsverloop moet men eerder vertrouwen op wat Europese wetenschappers passend aanduiden als 'egodocumenten'. Dit zijn zelfrepresentaties die door het subject zijn gecreëerd: getuigenissen, brieven, memoires en interviews. Deze grotendeels naoorlogse verslagen stellen ons voor serieuze problemen, maar als historische bronnen kunnen ze niet terzijde worden gelegd. In de loop van de tijd leert men hoe ze gelezen en beluisterd moeten worden, en krijgt men oog voor ontwijkstrategieën, overdreven voorstellingen van zaken en het gebruik van literaire tropen en clichés. En men probeert aanvullend bewijs te vinden om het

waarheidsgehalte te testen. Toch is het juist de subjectiviteit van dergelijke bronnen die ze bijzonder waardevol maakt.

Er zijn significante verschillen¹⁶ tussen een getuigenis afgelegd tegenover een openbare aanklager, een mondelinge geschiedenis of een interview afgegeven aan een journalist of historicus, en memoires. De verteller vertelt haar verhaal op een manier die aan de verwachtingen van de luisteraar voldoet, en dat verhaal kan in de loop van de tijd veranderen naarmate de vertelster uit andere bronnen meer over haar verleden aan de weet is gekomen en de vragen van het publiek veranderen. Uit mondelinge geschiedenissen die in de jaren tachtig van de twintigste eeuw gepubliceerd zijn, komt bijvoorbeeld niet dezelfde gevoeligheid ten aanzien van de Holocaust naar voren als in memoires die aan het begin van de eenentwintigste eeuw verschenen. De recentere memoires proberen vaak om te gaan met de kwestie van kennis en participatie, omdat de vrouwelijke getuige verwacht dat de lezer of toehoorder haar zal vragen: ‘Wat wist u af van de Jodenvervolging? Wat hebt u gezien?’ Bovendien zijn memoires – gewoonlijk opgetekend door bejaarden – vaak een samenwerkingsproject van een ouder en haar nakomelingen. De bejaarde getuige van het oorlogsverleden wil een erfenis achterlaten, een dramatisch hoofdstuk uit de familiegeschiedenis vastleggen; de wetenschap dat deze memoires door toekomstige generaties gelezen zullen worden, weerhoudt hen ervan om helder of levendig verslag te doen van hun ontmoetingen met Joden, hun enthousiasme voor het nazisme of hun betrokkenheid bij massamisdaden. Soms is het taalgebruik in deze verslagen gecodeerd of worden er alleen hints gegeven. In verscheidene gevallen heb ik profijt gehad van direct contact met een schrijfster van memoires en kon ik naar meer details informeren.

Men mag er niet van uitgaan dat schrijfsters van memoires en getuigen de bedoeling hebben te bedriegen of feiten te verhullen, en dat er een verschrikkelijke waarheid op onthulling wacht. Het is niet meer dan natuurlijk om dat wat pijnlijk is te onderdrukken, het is een manier om ermee om te gaan. De vrouwen die memoires schreven, wensten begrepen te worden en zochten bekrachtiging voor hun leven; ze wilden niet beoordeeld of veroordeeld worden. Terwijl ik me door velerlei verhalen heen werkte, werd duidelijk welke geloofwaardiger waren dan andere.

De consensus in het onderzoek naar de Holocaust en genocide is dat de systemen die massamoord mogelijk maken niet zouden functioneren zonder de brede participatie van de samenleving, maar toch laten bijna alles geschiedschrijvingen over de Holocaust de helft van al degenen die deze samenleving bevolkten buiten beschouwing, alsof de geschiedenis van vrouwen elders plaatsvindt. Het is een onlogische benadering en een wonderlijke omissie. De dramatische verhalen van deze vrouwen onthullen de donkerste kant van vrouwelijk activisme. Ze laten zien wat er kan gebeuren wanneer vrouwen van verschillende achtergrond en met verschillende beroepen worden gemobiliseerd voor de oorlog en zich neerleggen bij genocide.